

CĂTĂLIN CONSTANTINESCU
Universitatea „Al. I. Cuza” Iași

Relativismul cultural în studiile literare comparate. Deschiderea spre Celălalt și spre Periferie

Marcînd aproape decisiv antropologia și studiile culturale comparate, „relativismul cultural” este un concept amplu dezbătut și supus permanent (re)definirii. De aceea, am fost tentați (încă o dată) să analizăm modalitatea în care acest principiu a fost asimilat de teoria comparatismului și măsura în care este o perspectivă obligatorie.

După Robert D. Edgerton¹, conceptul de relativism cultural este unul dintre principiile cele mai „venerabile” și mai valoroase. Conform acestui principiu, în cercetarea antropologică nu există un standard universal valid prin intermediul căruia să poată fi analizate credințele tradiționale sau practicile altor culturi; acestea pot fi evaluate numai în contextul în care apar și se manifestă. Această axiomă, totuși, nu își are originea în antropologie, chiar dacă a fost promovată de un antropolog de talia lui Franz Boas. Se poate afirma că variante de relativism cultural putem întîlni chiar și la Rousseau, Montaigne, Hume sau Herodot². Prima formulare a principiului a aparținut sociologului american William Graham Sumner, în 1906. Apoi, în anii '20 și '30 ai secolului trecut, relativismul a căpătat importanță fundamentală datorită eforturilor întreprinse de Ruth Benedict, Margaret Mead și Melville Herskovits, dominînd discursul antropologilor pînă prin anii '50, cînd a survenit o modificare de perspectivă și relativismul cultural a fost supus reevaluării (Alfred Kroeber, Ralph Linton, Robert Redfield, Eliseo Vivas, Clyde Klukhohn). Adversarii relativismului susțineau că relativismul este un „nonsens sentimental” și că societățile primitive vor renunța la practicile tradiționale atunci cînd guvernările coloniale își vor demonstra superioritatea (George Peter Murdock)³. De asemenea, demnă de reținut este deplasarea accentului dinspre un relativism „etic”, „evaluativ”, aplecat asupra *diferențelor culturale*, înspre o antropologie „aplicată”, preocupată de *similitudini culturale* și valori universale⁴. În pofida disputelor pe marginea validității relativismului cultural, se poate decela un consens în ceea ce privește refuzul ideii că societățile civilizate sînt superioare etic celor primitive, antropologii insistînd chiar asupra faptului că termenii „civilizat” și „primitiv” nu sînt deloc adecvați.

¹ Robert D. Edgerton, *Maladaptation: A Challenge to Relativism*, în E.L. Cerroni-Long, ed., *Anthropological Theory in North America*, Bergin & Garvey, Westport, Connecticut and London, 1999, p. 55.

² *Idem*, p. 55.

³ *Apud* Edgerton, ed. cit., p. 56.

⁴ Eric Wolf, *Anthropology*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1964, p. 20, *apud* Fridolf Allan Hansen, *Meaning in Culture*, Routledge, London & New York, 2004 (prima ediție 1975).

După apariția „relativismului epistemologic” (David M. Schneider, Clifford Geertz) în anii '80, a devenit și mai ușor de acceptat ideea conform căreia culturile nu pot fi măsurate: fiecare poate fi înțeleasă, interpretată, numai în propriii ei termeni în interiorul unui unic sistem de semnificații (acest enunț este asumat ca fundamental de sociologie în discuția privitoare la alteritate).

După cum se pronunță majoritatea teoreticienilor, avem de răspuns la întrebarea pe care o aduce după sine relativismul în câmpul științelor sociale și, de asemenea, în cel al științelor umaniste și anume: avem de-a face cu un conflict al *standardelor etice* atunci când evaluăm alte culturi, literaturi? În ceea ce ne privește, vom spune că, în mare măsură, relativismul cultural a găsit terenul pregătit în domeniul literaturii comparate, întrucât schimbarea de optică fusese propusă încă din secolul XIX de Goethe, sugerându-ne să înțelegem *Weltliteratur* altfel decât europocentrist orientați, perspectivă amplu teoretizată și dezbătută apoi de René Étiemble în a doua parte a secolului XX. În zilele noastre este deja aproape unanim acceptat acest postulat al plasării în contextul cultural al „celuilalt” atunci când supunem evaluării cultura acestuia. Douwe Fokkema⁵ definește relativismul cultural ca pe o modalitate de a percepe lucrurile în contextul lor cultural. De asemenea, afirmă că valoarea sa explicativă atrage după sine o recunoaștere a „relativității relativismului cultural” și o luare în considerare a valorilor universale identificabile. Pentru teoreticianul olandez, de o deosebită importanță este identitatea culturală, înțeleasă ca accent pus pe coliziunea unor culturi de grup/colective, bazate pe etnicitate sau pe utilizarea unei limbi sau a unei istorii comune). Fokkema insistă asupra interdependenței dintre relativitatea culturală, identitatea culturală și valoarea universală. Asumând acestea, Ina Gräbe⁶

⁵ Douwe W. Fokkema, *The Relativity of Cultural Relativism*, în „Journal of Literary Studies”, 9 (2), 1993, pp. 117-124. Deși anterior (*Cultural Relativism and Comparative Literature*, în „Tamkang Review”, 3.2/1972, pp. 59-63), Fokkema se declarase în favoarea conceptului de relativism cultural, el se arată mult mai critic în raport cu el, întrucât s-ar suprapune (se confundă) cu relativismul intracultural. Comunicarea tot mai intensă între culturi diferite și variate a condus la o diferențiere crescută în interiorul culturilor și la o diferențiere mai puțin evidentă între culturi. Convenții culturale ale Celuilalt pot fi găsite în vecinătate, într-o altă cultură, subcultură sau clasă socială (la fel de valabil și în Europa Occidentală și în Africa de Sud). Tipologiile fundamentate geografic nu se mai aplică la literaturile și culturile din secolul XX. Fokkema critică relativismul cultural, care fusese încă din 1935 (Ruth Benedict) definit ca o expresie a unei valori – definiție care ne-ar conduce spre următorul raționament: înseamnă că valorile mele nu sînt obligatoriu mai bune decât valorile susținute de cineva care aparține unei alte culturi. Fiind o invenție occidentală, relativismul cultural, raportat la propriile standarde, nu poate fi aplicat culturilor care nu împărtășesc noțiunea de toleranță vizavi de valorile altor culturi. Această consecință paradoxală ar împiedica aplicarea riguroasă a relativismului cultural. Fokkema este consecvent numai în privința conceptului de valoare universală care poate fi asociată (numai) cu anumite valori.

⁶ Ina Gräbe, *Brutalization of Cultural and Universal Values in Marlene van Niekerk's Triomf: Relativity of Cultural Relativism or Redefinition of Universal Validity?*, în *The Search of a New Alphabet: Literary Studies in a Changing World*, ed. Harald Hendrix et al., John Benjamins, Amsterdam, 1996, pp. 105-110.

demonstrează că în interpretarea literară și judecata estetică noțiunea de valoare universală este necesarmente complementară celei de relativism cultural. Procesul de lectură impune o reorientare a convențiilor ce determină distincția valorilor universale în ceea ce comparatistul olandez numea „satul global literar”.

În examinarea raporturilor dintre teoria literară și istoria literară, Eva Kushner⁷ consideră că sîntem puși în fața unei false opțiuni între teorie și istorie, întrucît teoria deja a fost asimilată de istoricitate (ca parte). De asemenea, istoricitatea teoriei pare tot mai evidentă și vizibilă. Acesta este punctul în care ne confruntăm cu relativitatea culturală, dacă nu neapărat relativismul cultural: discursul teoretic, ca orice discurs, își are originea într-un anumit loc într-un anumit moment dat. Așadar nu poate decît să aparțină istoriei intelectuale a aceluși loc. Mai mult decît alte tipuri de discurs, construcția sa este „centrifugală”, avînd nevoie mereu de validare la un nivel superior al generalității. Același tip de opoziție se manifestă în cazul binomului studii literare – studii culturale, dar de această dată teoreticiana canadiană nu mai optează atît de hotărît pentru diagnosticul „opoziție falsă”, deși, cel puțin în Statele Unite, conceptul de literatură a devenit atît de eterogen încît a fost subsumat studiilor culturale (în strînsă corelație cu agenda evident politică a studiilor culturale). Dată fiind moștenirea poststructuralismului, deconstructivismului, lecturilor feministe și postcoloniale, teoriilor receptării, avînd drept scop comun destabilizarea semnificației, teoria însăși și-a pierdut domeniul privilegiat al generalizării nelimitate. Astfel ea este parte a discursului social al zilelor noastre, poate fi privită ca practică culturală între altele, a cărei chemare specială este reflecția asupra discursului. Ca și filosofia, teoria literară pare să fi renunțat la sisteme, iar acolo unde sînt clamate avantajele sistemicității (teoria polisistemelor, semiotică) favorizează mai degrabă descrierea decît „strategiile prescriptive”⁸.

Privind lucrurile din perspectiva raporturilor centru-margine și a mutațiilor aduse de relativismul cultural, trebuie să reținem că istoria ne-a arătat că au existat epoci în care ne-am imaginat Europa, Occidentul în general, ce pe un Centru, în ochii căruia Orientul reprezenta ceva misterios (teza profund analizată de Edward Said în *Orientalism*, 1978, unde a clarificat numeroase nebulose ale dezbaterii despre postcolonialism), în postura de Periferie.

Perspectiva orientală asupra viitorului literaturii comparate asumă relativismul cultural ca esențial, pe de o parte pentru înțelegerea relațiilor Est-Vest în efortul de definire a *Weltliteraturii*, iar pe de altă parte în discutarea și formarea canonului⁹, raportat la axa centru-periferie. Wang Ning¹⁰ a preluat definiția lui Fokkema (1987), adică relativismul cultural înțeles nu ca metodă de cercetare, cu atît mai

⁷ Eva Kushner, *Theory, Theories, Theorizing and Cultural Relativism*, în *The Search of a New Alphabet: Literary Studies in a Changing World*, ed. cit., pp. 124-128.

⁸ Eva Kushner, *op. cit.*, p. 124.

⁹ Am discutat acest aspect într-un capitol dedicat canonului în *Dicționar de literatură comparată*, în colaborare cu Ioan Lihaciu, Ana-Maria Ștefan, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2007, pp. 14-24.

¹⁰ Wang Ning, *Cultural Relativism and the Future of Comparative Literature. An Oriental Perspective*, în *The Search of a New Alphabet: Literary Studies in a Changing World*, ed. cit., pp. 290-295.

puțin teorie, ci ca provocare morală care poate influența cercetătorul în selectarea metodelor și a opțiunilor teoretice. Depășirea europocentrismului este posibilă și datorită adoptării acestei atitudini, care face posibil ca orice să existe în relație cu orice. Esența relativismului cultural, după Wang Ning, constă în faptul că ne spune, și astăzi, că nu există cultură superioară sau inferioară prin natura ei. Toate culturile sau civilizațiile, fie ele orientale sau occidentale, sînt de valori egale, cu puncte slabe și cu puncte tari. Din perspectiva orientalilor, relativismul cultural este un concept esențial, întrucît a făcut posibilă cunoașterea literaturilor „*non-mainstream*” (formula lui Yuan Heh-Hsiang), adică africane și cele aparținînd lumii a treia. Numai printr-o astfel de atitudine se poate materializa ideea de *Weltliteratur* a lui Goethe, orientalii „practicînd credința” în două lucruri: că există un rol onorabil rezervat oricărei națiuni și că toate literaturile naționale trebuie incluse în cîmpul studiilor literare comparate¹¹.

Una dintre cele mai adecvate abordări, mai ales din perspectiva cititorului est-european, îi aparține comparatistului maghiar Mihály Szegedy-Maszák¹², care afirmă că dezvoltarea diversității culturale nu trebuie pusă numai pe seama postcolonialismului (Frantz Fanon, Stuart Hall, Chinua Achebe, Bill Ashcroft, Gareth Griffiths și Helen Tiffin¹³), putînd fi înțeleasă și ca o consecință a colapsului comunismului, pentru că astăzi în Europa avem cele mai multe literaturi naționale dintotdeauna. Pare mai ușor să condamnăm etnocentrismul și naționalismul cultural decît să cunoști, fie și superficial, alte culturi. Comunitățile și practicile interpretative nu pot exista fără cunoașterea în amănunt a anumitor convenții. Comparatistul maghiar a observat că ipoteza că o cultură este sau centrală sau periferică, marginală, este strîns legată de moștenirea clasică – obiceiurile curții sînt opuse provinciei – mecanism care a stat la baza interpretării literaturii ultimelor două secole¹⁴. Dacă relativismul cultural este manifest în arta muzicală, în înțelegerea diacronică a literaturii joacă un rol și mai important, crucial. Relațiile dintre familiar și nefamiliar sînt mai complexe. Alteritatea poate fi o forță eliberatoare și sursă de inspirație, dar servește în primul rînd ca pretext pentru autocunoaștere și autoreflexie și, dacă nu contribuie la fuziunea de orizonturi, atunci înțelegerea diacronică nu poate fi posibilă.

Lumea este extrem de fragmentată și totuși canoanele, extrem de instituționalizate și bazate pe accesibilitate, sînt foarte rigide. După Szegedy-Maszák, unele literaturi europene nu sînt mai puțin marginalizate decît literaturile

¹¹ Yuan Heh-Hsiang, *From Cultural Relativism to Cultural Respect, The Search of a New Alphabet: Literary Studies in a Changing World*, ed. cit., p. 313.

¹² Mihály Szegedy-Maszák, *Universal and Cultural Relativism*, în *The Search of a New Alphabet: Literary Studies in a Changing World*, ed. cit., pp. 239-244.

¹³ Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin, *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*, Routledge, London & New York, 1989: teoriile postcoloniale s-au dezvoltat plecînd de la aserțiunea că „practica” prevalează față de „cod”, că mai importantă este „varianta” decît „standardul”. Cap. *Post-Colonial Reconstructions: Literature, Meaning, Value*, în *Literature in the Modern World. Critical Essays and Documents*, Dennis Walder, ed., Oxford University Press, Oxford, 2004, p. 396.

¹⁴ Mihály Szegedy-Maszák, *op. cit.*, p. 240.

altor culturi care s-au dezvoltat pe alte continente: cu excepția vorbitorilor nativi, cu greu pot fi găsiți specialiști care să aibă o cunoaștere sistematică a operelor literare în limbile cehă, maghiară, poloneză sau română, pentru că în majoritatea țărilor europene sînt mai mulți specialiști în chineză sau arabă decît în estoniană sau albaneză. Deși e tentantă ipoteza că marea literatură este produsă de comunități lingvistice mari, ea trebuie analizată în profunzime¹⁵.

Așadar, deși există credința că relativismul cultural este apanajul exclusiv al teoriilor postcoloniale ale literaturii, se poate observa că, de fapt, acest concept este esențial în înțelegerea și configurarea *Weltliteratur*. S-a impus ideea că teoriile postcoloniale s-au născut din inabilitatea teoriei europocentriste de a aborda complexitățile și particularitățile culturale diferite, aparținînd literaturilor postcoloniale (sau literaturilor răspîndite pe toate continentele). Europocentrismul s-a născut din anumite tradiții culturale acoperite sub „eticheta falsă” a universalității. Stiluri, genuri, axiologii, valori universale – toate sînt percepute ca elemente impuse de teoriile europocentriste și de aceea sînt supuse unor reevaluări radicale. „Teoriile indigene” oferă o perspectivă mai bine adaptată diferențelor aduse de variațiile culturale și descriu mult mai bine trăsăturile ce marchează tradițiile culturale respective. Emergența teoriilor postcoloniale se datorează monocentrismului adus de tradițiile filosofice occidentale, care a atras, după o lungă perioadă de dominație cu efect destabilizator, o reacție de subminare a europocentrismului, pe care l-a înlocuit, folosindu-se de relativismul cultural „tolerat” de Occident, cu teorii dezvoltate și bazate pe specificul național și conștiința regională. Centrului i s-a refuzat poziția dominantă, chiar dacă a fost atenuată de practicarea relativismului cultural, „schimbarea de dioptrie” fiind impusă de Periferie.

Relativismul cultural contribuie la redefinirea mizei contemporane a comparatismului literar (cu implicații la nivelul teoriei literare, a redefinirii canonului), și, de asemenea, la revalorificarea și repunerea în drepturi depline a literaturilor (inclusiv din Europa postcomunistă).

Bibliografie

- Hendrix, Harald, et al., ed., *The Search of a New Alphabet: Literary Studies in a Changing World*, John Benjamins, Amsterdam, 1996
- Hanson, Allan Fridolf, *Meaning in Culture*, Routledge, London & New York, 2004
- Cerroni-Long, E.L., ed., *Anthropological Theory in North America*, foreword by Vesna V. Godina, Bergin & Garvey, London and Westport, Connecticut, 1999
- Virk, Tomo, *Comparative literature versus Comparativve Literary Studies*, in “CLCWeb: Comparative Literature and Culture: A WWWeb Journal”, December 2003, Purdue University Press: <http://clcwebjournal.lib.purdue.edu/clcweb03-4/virk03.html> [traducere în limba engleză a articolului *Primerjalna knjizevnost danes – in jutri?*, “Primerjalna knjizevnost”, 24, 2001, pp. 9-31].
- Walder, Dennis, ed., *Literature in the Modern World. Critical Essays and Documents*, 2nd edition, Oxford University Press, Oxford & New York, 2004

¹⁵ Mihály Szegedy-Maszák, *op. cit.*, p. 243.

Summary

One of the most debated and controversial concepts of anthropology, the theory of culture and comparative literary studies is cultural relativism. Although there is a shared common idea that cultural relativism is an outgrowth of the postcolonial theories of literature, it is factually detectable that the concept has to be conceived as essential for defining *Weltliteratur*. The emergence of postcolonial theories originates in a long historical dominance of the Western philosophical traditions, having destabilizing effects. The europocentrist theory was undermined by new theories based on national specific and regional consciousness.

Our study – *Cultural Relativism in Comparative Literary Studies. The Center opens to Periphery* – demonstrates that cultural relativism, nowadays, contributes to the new definitions of the comparative literary studies (literary theory, literary canon) and to the emancipation of all literatures.